

सन्की सिपाही मुक्तक कृतिमा अभिव्यक्त प्रेम पक्ष

गौतम रानाभाट

महासचिव

अन्तर्राष्ट्रिय नेपाली साहित्य समाज (अनेसास), गण्डकी समिति

<https://doi.org10.3126/kanyaj.v4i1.57054>

सार

सन्की सिपाही मुक्तककृतिमा अभिव्यक्त प्रेम पक्ष शीर्षकको प्रस्तुत अनुसन्धान लोकेन्द्र डहरेको उक्त कृतिमा सङ्गृहीत मुक्तकमा अभिव्यक्त प्रेम पक्ष कस्तो छ भन्ने मूल समस्यामा केन्द्रित छ। समस्या निराकरणका लागि सङ्ग्रहभित्रका मुक्तकमा अभिव्यक्त प्रेम पक्षको पहिचान गरी विवेचना गर्ने उद्देश्य रहेको छ। अनुसन्धानलाई पूर्णता दिन सामग्री सङ्कलनका क्रममा पुस्तकालयलाई प्रमुख स्रोत बनाइएको छ। डहरेका मुक्तकलाई प्राथमिक स्रोत मानेर आवश्यकतानुसार विभिन्न विद्वान्ले चर्चा गरेका अध्ययन-अनुसन्धान, व्याख्या-विश्लेषण, समीक्षा-समालोचनालाई द्वितीय स्रोतसामग्रीका रूपमा लिइएको छ। प्रेम पक्षमा समाहित राष्ट्रप्रेम, प्रकृतिप्रेम, मातृत्वप्रेम, भातृत्वप्रेम, शृङ्गारप्रेम, आध्यात्मिक प्रेमका सन्दर्भमा विभिन्न विद्वान्ले अगाडि सारेका चिन्तन एवम् दृष्टिकोणलाई सैद्धान्तिक आधार मानिएको छ। डहरेको व्यक्तित्व र कृतित्वको सामान्य चर्चा भए पनि प्रेम पक्षलाई आधार बनाएर अनुसन्धान नभएकाले प्रस्तुत अनुसन्धानमा त्यसको पुष्टि गरिँदा सम्बन्धित क्षेत्रका अध्येतालाई आवश्यक पृष्ठपोषण र मार्गदर्शन प्राप्त हुने भएकाले यसको औचित्य र महत्त्व सुस्पष्ट हुन्छ। मानवीय चिन्तन तथा चेतनाका सन्दर्भलाई सरल, सहज, सरस मात्र नभएर विम्बात्मक साथै प्रतीकात्मक तरिकाले व्यक्त गरिएका मुक्तकमा प्रेम पक्षलगायतको कलात्मक अभिव्यक्ति पाइन्छ। त्यही अभिव्यक्तिमा नेपाली समाजको विगत, वर्तमानको यथार्थ र भविष्यको पार्श्वचित्र फेला पर्दछ।

मुख्य शब्दहरू : अभिव्यक्त, मिथकीय, लालित्यमय, शृङ्गारप्रेम, हृदयस्पर्शी।

विषयप्रवेश

सन्की सिपाही मुक्तक सङ्ग्रहका लेखक लोकेन्द्र पौडेल डहरे हुन्। रेडियो नेपालको 'विम्ब-प्रतिविम्ब' कार्यक्रममा मुक्तक वाचन सुन्न खामबन्दी पत्राचार गर्ने डहरेका दिलको दैलो (२०६८), डहरेको डायरी (२०७२), सन्की सिपाही (२०७६) कृतिका साथै विभिन्न पत्रपत्रिकामा फुटकर मुक्तक प्रकाशित छन्। पिता भैरव पौडेल र मानकुमारी पौडेलको कोखबाट २०४२ भाद्र १८ गते जिनारखु-६, डहर, सिन्धुलीमा जन्मेका डहरे दुधौली प्रज्ञा-प्रतिष्ठान सिन्धुली, पूर्णिमा साहित्य प्रतिष्ठान कोहलपुर, सिन्धुली वाङ्मय प्रतिष्ठानलगायतका सङ्घसंस्थामा आबद्ध छन्। भरना साहित्य सम्मान (२०७२), अन्तरङ्ग राष्ट्रिय मुक्तक सम्मान (२०७५) बाट सम्मानित डहरेले २०६० सालदेखि २०७२ सालसम्म नेपाली सेनामा कर्मठ सिपाहीको जागिरे जीवन बिताए। जागिरे जीवनमा रहँदा व्यक्तिगत स्वतन्त्रता र पारिवारिक जीवनलाई तिलाञ्जली दिनु परेपछि उनले सिपाहीको जीवन एउटा रबरछाप जस्तो ठाने। 'बाह्र वर्षमा खोलो फर्किन्छ' भन्ने चलनचल्तीको उखान सार्थक बनाउँदै सेनाको जागिरबाट राजीनामा दिए। उनी हाल कृषि कर्म र फुर्सदको समय साहित्य लेखनमा क्रियाशील छन्।

अग्रजको सम्मान र अनुजको प्रोत्साहनमा कञ्जुस्याउँ नगर्ने डहरे पछिल्लो पुस्ताका क्रियाशील मुक्तककार मात्र होइनन् । लेखनमा हाम्रो विगत र वर्तमान देखाउँदै भविष्यलाई लक्षित गर्न सक्ने मुक्तककार पनि हुन् । डहरेले लेखक जहिले पनि संवेदनाका समग्र पक्षहरूको ग्राहक बनेर आएको हुन्छ र उसको ग्रहणेन्द्रीय भनेको संवेदना अनुभूति ग्रहण गर्ने तत्त्व हो भन्छन् । उनको दोस्रो कृति डहरेको डायरी भित्रका अधिकांश मुक्तक मध्य अफ्रिकी मुलुक प्रजातान्त्रिक गणतन्त्र कङ्गोमा रहँदा लेखिएका हुन् । जागिरे जीवनमै प्रकाशित कृतिमा वैयक्तिक पीडा, कुण्ठा, विरह मात्र नभएर आम मान्छेका साभ्भा भोगाई अभिव्यक्त छन् भने *सन्की सिपाही* कृतिमा भने राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक र समसामयिक विषयप्रतिको प्रेमलाई दस्तावेजीकरण गरेको पाइन्छ ।

डहरेको लेखनको मूल विधा मुक्तक हो । उनका मुक्तकमा बहुआयाम छन् । ती आयामबारे अध्येताले विभिन्न सन्दर्भमा लेखेका छन् । यसैले २०६० सालदेखि मुक्तक लेखनमा लागेका डहरेको *सन्की सिपाही* मुक्तक कृतिमाथि प्रेम पक्षलाई मात्र आधार बनाएर अनुसन्धान गरिनु प्राज्ञिक कार्य हो ।

दिलको दैलो (२०६८) को मुक्तक कृतिको भूमिकामा मुरारी पराजुलीले लोकेन्द्रका लोभलाग्दा मुक्तकको विषय संसार भनेर विभिन्न सन्दर्भको चर्चा गरेका छन् । जहाँ समसामयिक राजनीतिक र युगिन विसङ्गतिको मात्र चित्रण छ भनेर प्रेम पक्षबारे केही लेखिएको छैन । कृति प्रकाशक संस्था पूर्णिमा साहित्य प्रतिष्ठान बाँकेका अध्यक्ष महानन्द ढकालले डहरेको मुक्तक लेखन शैलीको चर्चा गरेका छन् उनीबाट पनि प्रेम पक्षमा केही उल्लेख हुन सकेको छैन । डहरेको *डायरी* (२०७२) प्रकाशकीय मन्तव्यमा रामकाजी कोनेले “मुक्तक विधामै प्रतिबद्ध प्रतिभाको डहरेको डायरी उनले भोगेको समयको दस्तावेज हो । विविध विषय र भावका उनका मुक्तक उनको उमेरभन्दा वयस्क छन् ।” भनेर समग्र मुक्तककारिताबारे लेखेका छन् । *सन्की सिपाही* कृतिको भूमिका खण्डको आशीर्वाचन शीर्षकमा चेतन कार्कीले “ब्रह्म मात्र पूर्ण छ, मानिस पूर्ण छँदै छैन, अपूर्ण जीवन बाँचेर पनि केही श्रीवृद्धि गर्न सकिन्छ कि नेपाली वाङ्मयको ? लोकेन्द्र डहरे प्रयत्नशील छन्” (२०७६, पृ. १६) भनेर लेखे पनि प्रेम पक्षका विषयमा केही लेखिएको छैन । *सन्की सिपाही* कृतिका प्रकाशक युवराज खड्काले “व्यस्त गृहस्थाश्रममा रहेर पनि सुन्दर सिर्जना गर्न सकिन्छ भन्ने उदाहरण हो *सन्की सिपाही*” भन्दै घर व्यवहारमा रहेर साहित्य लेखनमा लाग्न सकिने कुरालाई मात्र जोड दिएका छन् ।

डहरेको मुक्तककारितामा सामान्य चर्चा मात्रै भएका छन् । प्रेम पक्षका आधारमा अध्ययन नभएकाले प्राज्ञिक रिक्तता पूरा गर्न यो अनुसन्धान लोकेन्द्र डहरेका मुक्तकमा अभिव्यक्त प्रेम पक्ष कस्तो छ ? कुन कुन प्रेम पक्षलाई केन्द्र बनाएर मुक्तक लेखिएका छन् ? भन्ने शोध प्रश्न निर्धारण गरी मुक्तकमा अभिव्यक्त प्रेम पक्षको अध्ययन गर्नु अनुसन्धानको उद्देश्य रहेको छ । अनुसन्धानलाई पूर्णता दिन पुस्तकालयीय विधिमा आधारित भएर मुक्तकसँग सम्बन्धित पुस्तक, पत्रपत्रिका, शोधमूलक लेखलगायतका सामग्री, म्रष्टासँगको संवाद, त्यसबाहेक सम्बन्धित क्षेत्रका आधिकारिक व्यक्तित्वबाट जानकारी सङ्कलन गरिएको छ । प्रेम पक्षसँग सम्बन्धित कृति, शोधलेख, समालोचनात्मक लेखरचनाको सङ्कलन गर्दा द्वितीयक स्रोतको उपयोग गरिएको छ । सङ्कलित सामग्रीका विश्लेषणका आधार प्रेम पक्षलाई बनाउँदा त्यसको पुस्त्याइमा प्रेम पक्षसँग सम्बन्धित भनाइ तथा अभिव्यक्तिलाई सापेक्षित रूपमा उद्धृत गरी अनुसन्धानको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

प्रेम पक्षका कोणबाट सामग्रीको विश्लेषण

कविताको लघुतम विधाका रूपमा रहेको मुक्तक लेखनमा पछिल्लो पुस्ताको उपस्थिति उल्लेख्य छ । मुक्तक स्वयममा स्वतन्त्र, पूर्ण, विषयवस्तुका आधारमा चोटिलो र हृदयस्पर्शी काव्य रचना भएकाले यसप्रति आकर्षण बढ्दो छ । पूर्वीय काव्यशास्त्र अनुसार समास नरहेको गद्य, कथा सूत्रमा आबद्ध नभइकन हृदयगत भावलाई स्वतन्त्र रूपले अभिव्यक्त गर्ने गद्य कविता भनेर मुक्तकलाई चिनाइएको छ । कोशीय मान्यता मात्र होइन, विभिन्न म्रष्टा एवम् अध्येताका धारणा पनि उस्तै रहेका छन् । सरुभक्तले नेपाली साहित्यमा मुक्तकका अनेक रूप प्रचलित छन् । एक रूप मन पराउनेले अरूलाई मुक्तक नै होइन भन्ने गरेको पाइन्छ भनेका छन् । (२०६६, पृ. १७) । विविध शैली र संरचनामा नेपाली मुक्तक लेखिँदै आएकाले मुक्तक विविध आयाममा फैलिएको छ । मुक्तकलाई जे जसरी परिभाषित गरिए पनि मुक्तकलाई चिन्ने मुख्य आधार यसको लघुतम आकार हो (पराजुली, २०६७, पृ. २) । संरचनाका हिसाबले वर्तमानमा मुक्तक दुईदेखि पाँचसात हरफसम्म तन्किन सक्ने भए पनि सामान्यतया नेपाली भाषामा यो चार हरफे कविताका रूपमा बढी चिनिएको छ (पौडेल, २०६८, पृ. १०) । डहरेका मुक्तक पनि चार हरफका संरचनामा आबद्ध देखिन्छन् ।

साहित्यमा प्रेमको प्रयोग पर्याप्त हुँदै आएको छ । साहित्य मानव जीवनको अभिन्न अङ्ग भए जस्तै साहित्यबाट प्रेम कहिल्यै पृथक रहन सक्दैन । प्रेमबाट अलग नेपाली वाङ्मय क्षेत्रको सार्थकता हुँदैन । यसैले विश्वभर लेखिने साहित्यमै प्रेमको स्थान अग्रणी रहेकाले साहित्यमा कति प्रेम लेखियो भन्ने कुराको लेखाजोखा असम्भव छ (टोल्स्टोय, २०७५, पृ. ३९) । साहित्य सधैं यथार्थको धरातल भनेर जर्जर र रुखो बाटो मात्र हिँड्दैन । साहित्य लालित्यमय पनि हुन्छ र सिङ्को सृष्टिका पवित्रतम सौन्दर्यशास्त्र यसमा जोडिएका हुन्छन् ।

प्रेमका तीन तह हुन्छन् । शरीरको प्रेम, मनको प्रेम र आत्माको प्रेम । शरीरको प्रेम क्षुद्रतम हुन्छ जो अहिले छ एकछिनमै सकिन्छ । त्योभन्दा माथि मानसिक तहमा हुने प्रेमलाई परमात्माको रूप मानिन्छ भने आत्मिक प्रेमको महिमा चारैतिर गाइएको हुन्छ (मुनि, २०७४, पृ. ४४-४५) । यसरी प्रेमलाई परिभाषित र अभिव्यक्त गरिएका सन्दर्भमा डहरेका मुक्तकमा यस्तै आदर्श, आध्यात्मिक र यौनजन्य प्रकृतिका प्रेम अटाएका छन् । ती विविध प्रेम पक्षलाई यहाँ चर्चा गरिएको छ ।

राष्ट्रप्रेम

राष्ट्रप्रेमले देशको भूगोल, कला, संस्कृति, भाषा, रहनसहन चालचलनका साथै आफ्नो देशसँग जोडिएको मौलिक पहिचानप्रतिको अनुराग, आशाक्ति वा प्रेम भावलाई बुझाउँछ । राष्ट्रप्रेम भनेको असल राष्ट्र निर्माणप्रतिको श्रद्धा र भक्तिभाव हो । देशको धर्म, भाषा, साहित्य, कला, संस्कार, संस्कृति र माटोप्रतिको प्रेम, सम्मान, समर्पण र भक्ति नै राष्ट्रप्रेम हो । हरेक व्यक्ति आफ्नो राज्य र राष्ट्रप्रति बफादार हुन्छन् । राज्यका लागि योगदान गरिरहन्छन् । राज्यबाट केही अपेक्षा पालिराख्छन् । राष्ट्रप्रेमविनाको नागरिकको चिन्तन कमजोर हुन्छ । जसबाट राज्यले अपेक्षा गरेको प्राप्त र उपलब्धि हासिल गर्न सक्दैन । त्यसैले हरेक लेखकले राष्ट्रिय भावनाले ओतप्रोत भएर आफ्ना सिर्जनाका माध्यमबाट राष्ट्रप्रेमको अभिव्यक्त दिन कन्जुस्याई गर्दैनन् । तर समयका क्रममा केही यस्ता विरोधाभासपूर्ण सन्दर्भ

फेला पर्दछन् । जसका कारण ती व्यक्ति राज्यका नागरिक हुन् भन्न पनि सुहाउँदैनन् । यस्तै विषय, प्रसङ्ग, समय र सन्दर्भलाई लिएर डहरेले मुक्तकका हरफमा राष्ट्रप्रेमप्रतिको भाव यसरी व्यक्त गरेका छन्:

देश दुख्दा दुख्ने तन हुनुपर्छ
नेपालीमा नेपाली पन हुनुपर्छ
सच्चा नेपाली हुनका लागि
धन होइन, पवित्र मन हुनुपर्छ ।

आफ्नो आफ्नै खाऊँ भन्ने कुरा हाम्रो हो
मेची-कालीबीचको भूभाग पूरा हाम्रो हो
आफ्नोलाई आफ्नो भन्नु अपराध होइन मित्र
लिपुलेक र लिम्पियाधुरा हाम्रो हो

(पृ. ४५) ।

हिजो आज मातृभूमिको पीडा विभिन्न माध्यमबाट धेरै सुनिन थालेको छ । मातृभूमिको सम्मान मातृभूमिवासीमै हराउँदै छ । मानवमा ममता हराएपछि दानवमा परिणत हुन धेरै समय लाग्दैन । मातृभूमिलाई खण्डहर बन्न दिनुहुँदैन । नेपाल आमालाई रुन दिनुहुँदैन भन्दाभन्दै जे नहुनुपर्ने थियो त्यो भइरहेको छ । यसरी नेपाल आमा रुनभन्दा यस्ता आमा रुवाउने सन्तान नजन्मन र नजन्माउन पाएको भए भन्दै डहरे मुक्तकमा यसरी चिन्तन गर्दछन् :

म मर्न पा'को भए गर्भमै मेरी आमाको
देख्नुपर्ने थिएन यो हाल, फेरि आमाको
रुने थिइन् आज यति नेपाल आमा पनि
बाँझै कोख भइदिएको भा' तेरी आमाको

(पृ. ३९) ।

खण्डहर बनेर रहिन् मेरी मातृभूमि
रसातल धस्सिँदै गइन् मेरी मातृभूमि
जन्मे यो धरामा धृतराष्ट्र धेरै
हस्तिनापुर जस्तै भइन् मेरी मातृभूमि

(पृ. ५८) ।

आमाको वात्सल्यमा सबै पुलकित हुन्छन् । 'कुटे पनि आमै जाती पोले पनि घामै जाती' उखान त्यसैले चलनचल्तीमा छ । नेपाल आमाको वात्सल्यमा आम नेपाली पुलकित छन् । जसका कारण नेपाली दाजुभाइबिचको एकता, सद्भाव र आपसी भाइचाराले विश्वबन्धुत्वको भावना बलियो बनाएको छ । आखिर 'भाइ फुटे गँवार लुटे' जनबोलीको भाषामा सुन्दै आएको टुककालाई डहरेले पनि सुन्दै र त्यसका केही दृष्टान्त देख्दै आएको मुक्तकमा आमाबुबा, दाजुभाइ र दिदीबहिनीले हिजोका दिनमा दिएको बलिदानी, त्याग, पुर्खाका बीचमा रहेको भातृत्व र

मातृत्व मुक्तकबाट यसरी अभिव्यक्त गरेका छन् :

बाडौँ भाइचारा, आऊ गाँसौँ माया-प्रीति हामी
छाडी जान नसके नि अद्वितीय कृति हामी
फालौँ हतियार, फालौँ मनको कालो, मैलो रागद्वेष
हिँडौँ बाटो अहिंसाको, त्यागौँ हिंसावृत्ति हामी

(पृ. ४२) ।

प्राणोत्सर्ग गर्न पाऊँ म, हिमालकै दृश्य हेरी
जन्मिन पाऊँ नेपालमै, पाए अर्को जन्म फेरि
सकिएन चुकाउनलाई मातृऋण रह्यो बाँकी
चढाउँछु कोटि नमन, धन्य नेपाल आमा मेरी

(पृ. ७१) ।

समय बलवान छ, समयको गतिलाई रोक्न सकिँदैन । आएका परिवर्तनलाई स्वीकार्दै अगाडि बढ्नु नै आजको आवश्यकता हो । यसैले श्रीपेच लगाउने शिर पनि भुकाउनै पर्छ भन्ने भाव मुक्तकमा यसरी व्यक्त छ :

शिशिर आउनै पर्छ अघि, मधुमास आउन पनि
गृष्म, वर्षा बित्ने पर्छ, शरदको साथ पाउन पनि
भुक्दिन म, निहुरिदिनँ भन्ने अभिमान नगर
भुकाउनै पर्छ शिर त, शीरमा श्रीपेच लाउन पनि

(पृ. ४४) ।

मान्छे जन्मेपछि जननी र जन्मभूमिको ऋणी हुन्छ भन्ने भावलाई बुझेका डहरेले राष्ट्रप्रेमका साथै मातृत्वप्रेमलाई भुलेका र बिर्सका छैनन् । मुक्तकमा राष्ट्रिय प्रेमको राष्ट्रियता, देश प्रेमले उब्जाएको दर्द र मातृत्व प्रेममा ढल्पलाएको भावुकताको चित्रण पाइन्छ । यसैले मातृभूमिलाई परेको पीडा, दाजुभाइमा देखिएको क्षणिक वैमनस्य, यहाँको प्रकृति र संस्कृतिप्रतिको आफ्नो प्रेम भावलाई सरल तरिकाले अभिव्यक्त गरेका छन् ।

प्रकृतिप्रेम

साहित्यमा प्रकृतिचित्रण प्रयोगका रूपमा आइरहेको छ । पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्तको अध्ययन होस् या महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, राष्ट्रकवि माधवप्रसाद घिमिरे, कविशिरोमणि लेखनाथ पौड्याल, भूपी शेरचनलगायतले प्रकृतिलाई सुन्दर बिम्ब बनाएर कुशल साहित्य सिर्जना र संयोजन गरेर हिजोको गौरवपूर्ण इतिहास हामीलाई सुम्पे । आज कताकति प्रकृतिको दोहन हुँदा त्यसले मानव जीवनमा पार्ने असरबारे चर्चा हुँदै पर्यासाहित्य लेखनको सन्दर्भ चलेको छ । हुन पनि प्रकृतिले हामीलाई अपूर्व स्नेह दिएको छ । प्रकृतिले दिने उपहारमा कसैलाई धेरै, कसैलाई थोरै भनेर भेदभाव गर्दैन । वनमा एउटा फूलमात्रै सुवासित हुँदा सिङ्गो वन सुन्दर

हुन्छ । मैले दिएको अक्सिजन एउटाले लिऊ अर्कोले नलिऊ भनेर प्रकृतिको भेदभाव गर्दैन । यसैले प्रकृतिका लागि कोही आफ्नो-पराई हुँदैन । यस भावलाई डहरेले आफ्ना मुक्तकमा यसरी अभिव्यक्त गरेका छन् :

सिङ्गै वन सुवासित हुन्छ, एक वृक्षकै सुन्दर फूलले
सज्जन भए सन्तान एउटै, शोभा पाउँछ सारा कूलले
काफी हुन्छ एउटा सिंह हजार भेडा तह लगाउन
तह लाउँदैनन् यौटै सिंह, भेडाहरूको हजार हुलले

(पृ. ३३) ।

मह छोडी बारुलाले विष लिएर जान्छ
त्यही फूलबाट माहुरीले मह मात्र लान्छ
तिमी के ग्रहण गर्छौं, त्यो त तिम्रै विचार
राजहंसले पानी छाडी दूधमात्रै खान्छ

(पृ. ३७) ।

यी मुक्तकले प्रकृतीको उदारता र मान्छेका सङ्कुचित भावलाई व्यक्त गरेका छन् ।

मानव जीवनको प्राण माटोमा अडिएको छ । माटो विनाको जीवन सार्थक छैन । डहरेले पनि त्यो सम्भव देखेका छैनन् । सोही कारण माटोसँगको महिमा, गाथा र अगाध प्रेम मुक्तकमा यसरी अटाएको छ :

टेक्छु नाङ्गो पाउले माटो, हातले माटै समाउँछु
यही माटोलाई खनी-खोप्पी दुइटा रोटी कमाउँछु
दुर्गन्धित लाग्ला माटो, माटो कहिल्यै नटेक्नेलाई
म त सधैं मल-माटोकै, सुगन्धमा रमाउँछु

(पृ. ४१) ।

प्रकृतिका पूजक डहरे मुक्तकमा प्रकृति प्रेमको चर्चा क्रममा माटोदेखि आकाशलाई विविध सन्दर्भसँग तुलना गरेर त्यसको महिमागानमा रमाएका छन् ।

शृङ्गारप्रेम

सन्की सिपाही कृतिमा अभिव्यक्त प्रेम पक्ष शीर्षकको अनुसन्धानको सैद्धान्तिक आधार पूर्वीय काव्यशास्त्र अन्तर्गतको रस सिद्धान्त होइन । तर अनुसन्धानको उपशीर्षक शृङ्गारप्रेम भएकाले शृङ्गार रसको सामान्य चर्चा यहाँ आवश्यक देखिन्छ । जब काव्य पददा विशेष प्रकारको अनुभूतिले स्थायी भाव जागृत भएर अलौकिक आनन्द प्राप्त हुन्छ त्यो नै रस हो । विभाव, अनुभाव, व्यभिचारी भावको संयोगबाट रसको उत्पत्ति हुन्छ । रसका छ भेद शृङ्गार, करुण, हास्य, वीर, रौद्र विभत्स, भयानक, अद्भुत र शान्तमध्ये शृङ्गारप्रेम अभिव्यक्त मुक्तक सन्की सिपाही कृतिमा सङ्गृहीत छन् । नायक-नायिकाको अनुरागसँग भावकको मन एकाकार हुन्छ र आह्लादित बनाउँछ भने त्यस्तो अनुभूति शृङ्गार रस हो । अर्थात् परस्पर अनुरागमा बाँधिएका नायकनायिकाको एक अर्काप्रतिको

प्रेमको वर्णन भएमा शृङ्गार रस हुन्छ (उपाध्याय, २०३६, पृ. ५८) । विद्वान्हरूले शृङ्गार रसलाई रसमध्येको राजा भनेका छन् । शृङ्गार रसको काव्यद्वारा अनुभव गर्न नपाए सिर्जना निस्सार जस्तो हुन्छ । त्यसैले सृष्टि प्रक्रियाको आदिकारण नै शृङ्गार रस हुनाले त्यसलाई रसराज भन्ने व्यवहार भएको छ (भट्टराई, २०३१, पृ. १२१) । शृङ्गार रसका विप्रलम्भ र सम्भोग गरी दुई भेद रहेकामा विप्रलम्भ शृङ्गारलाई पूर्वाग, मान, प्रवास र करुण गरी चार भेदको चर्चा पाइन्छ । प्रस्तुत अनुसन्धान ती भेद, उपभेद नभई शृङ्गारप्रेम अभिव्यक्त मुक्तकको अनुसन्धानमा सीमित छ ।

हाम्रा पूर्वीय वाङ्मय र प्रेमदर्शनका सिद्धान्तलाई हेर्दा शिव-सतिको अतिशय प्रेम, शिव-पार्वतीको अनुपम आकर्षण, विष्णुको अन्सुया-वृन्दाप्रतिको आकर्षण सत्ययुगीन प्रेम प्रसङ्ग हुन् । रामायणमा अभिव्यक्त आध्यात्मिक प्रेमको वकालत मात्र होइन, संसारकै सुन्दरतम प्रेम अभिव्यक्त कृष्णको प्रेमलीला, महाभारतमा वर्णित नल-दमयन्ती, दुष्यन्त र शकुन्तलाका कथा प्रेमका कथा हुन् । प्राचीन पूर्वीय साहित्यमा कालिदासका काव्य अविज्ञान शाकुन्तलमा र मेघदूत विश्वकै उत्कृष्ट प्रेम काव्य मानिन्छन् (अधिकारी, २०५९, पृ. १८३-१८८) । प्राचीनकालमा भक्ति साहित्यकै वरिपरि घुमेको हाम्रो साहित्यमा जब मोतीरामयुग प्रवेश गर्‍यो तब शृङ्गारिकताले फैलने मौका पायो । मोतीरामको शृङ्गारिक यात्रामा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, माधव घिमिरेका काव्य सिर्जनाले मलजल गरे । मानव जीवनमा साहित्य पनि प्रेम र प्रणयमा रूपान्तरण हुँदै जाँदा त्यसको प्रभावपरक उपस्थिति डहरेको प्रस्तुत कृतिमा पनि पाइन्छ । शृङ्गार विनाको सौन्दर्यशास्त्र अपूरो र अधुरो हुन्छ । एक सिक्काका पाटा जस्तै जिन्दगीका दुई पाटा महिला-पुरुष ध्रुवसत्य कुरा हुन् । हरेक सृष्टिचक्रको शृङ्खला स्त्रीलिङ्गी-पुलिङ्गी समागम अर्थात् भाले-पोथी, महिला-पुरुषमा जोडिए जस्तै प्रेमका विविध पक्षमध्ये शृङ्गारिक प्रेम सोही आकर्षण र विकर्षणमा जोडिएको हुन्छ । शृङ्गारिक प्रेममा मिलन र विछोड मात्र होइन, समानान्तर जीवनयात्राका जीवनकथा पनि अभिव्यक्त हुन्छन् । प्रेमका तीन तहमध्येको शारीरिक तहको प्रेम नै शृङ्गारिक प्रेम हो । जहाँ शारीरिक सौन्दर्य र संरचनाले आकर्षित गर्छ त्यो प्रेम नभएर क्षणिक वासना हो । यो एकछिनमा छ, एकछिनमै छैन (मुनि, २०७४, पृ. ४३) । हाम्रो साहित्य जति यथार्थ उन्मुख हुन्छ त्यसमा प्रेमका विविध पक्षको उत्तिकै स्थान रहेको कुरा डहरेका मुक्तकमा अभिव्यक्त भएका भन् :

कपाल, तिल चामल भयो बाटो हेर्दाहिर्दै
 यौवन व्यर्थै खेर गयो बाटो हेर्दाहिर्दै
 गले नाडी, नसा सबै, सुकिसक्यो मासी
 बाँकी यही हाड छाला, रह्यो बाटो हेर्दाहिर्दै

(पृ. ५८) ।

शृङ्गारिक प्रेमका नाममा भद्दा मजाक समाजका लागि सट्ट्य हुँदैन भन्ने कुरा यसमा अभिव्यक्त भएको छ ।

प्रेम त्यही हो तर त्यसले कहिलेकाहीँ दुई धार, दुई किनार वार-पार हुँदै कसैलाई काखा र कसैलाई पाखा बनाएको अनुभूति दैनिक जीवनमा भइरहन्छ । त्यो अनुभव मुक्तककार डहरेले पनि गरेको देखिन्छ । एकातर्फ परिस्थितिले

आफ्नो पराई बनाइरहने, अर्कातर्फ प्रकृतिको मधुमासले दुःख दिइरहने यस्तै यस्तै भावभूमिका मुक्तकमा प्रेमप्रतिको शृङ्गार भाव यसरी व्यक्त भएको छ :

मलाई वार, तिमिलाई भने पार बनाइदियो
तिम्रो छुट्टै, मेरो छुट्टै संसार बनाइदियो
दुई भए नि कैँचीको भँँ दुई धार बन्ने मन थ्यो
नियतिले नदीको दुई किनार बनाइदियो

(पृ. ६९) ।

कस्तो कस्तो लाइरहन्छ, एकलै बस्दा मलाई पनि
याद तिम्रै आइरहन्छ, एकलै बस्दा मलाई पनि
रोकिएलाभँँ गछ धड्कन, सास फेर्न गाह्रो हुन्छ
मुटु साह्रै खाइरहन्छ, एकलै बस्दा मलाई पनि

(पृ. ६५) ।

यो कुहुकुहु, यो मधुमासले अधीर बनायो
यो सुगन्धबाहक मन्द बतासले अधीर बनायो
बेचैन भो दिल, बढायो तृष्णा, सास फेर्न गाह्रो भो
बनायो तिम्रै दर्शनको प्यासले अधीर बनायो

(पृ. ७०) ।

रूप या सौन्दर्य हेरेर तथा सुनेर, नायकनायिकाको परस्पर प्रगाढ अनुराग हुनु, मिलन हुनु, एकअर्कामा प्रेम भरिए पनि अकारण आपसमा रिसाउनु, परस्पर देखभेट नभए पनि अनुराग कायमै हुनु, नायक वा नायिकाको मृत्यु भनिदा पनि जीवित रहेको आस रहनु विभिन्न शृङ्गारका भेद हुन् । साहित्यशास्त्रीले शृङ्गार रसका विप्रलम्भ र सम्भोगका विविध भेदको व्याख्या गरे जस्तै डहरेले विविध प्रकृतिका शृङ्गारले भरिएका मुक्तकका माध्यमबाट मुक्तकमा शृङ्गारप्रेमलाई अभिव्यक्त गरेको उपर्युक्त सन्दर्भले पुष्टि गरेका छन् ।

आध्यात्मिक प्रेम

अध्यात्म एक दर्शन, चिन्तन र विचारधारा हो । कार्य र कारणको संघातस्वरूप देहलाई कर्मक्षेत्रमा प्रस्तुत गराई अनुभूति गर्ने आत्मतत्त्व हो । जसमा आत्माको असीम सुख निहित हुन्छ (मुनि, २०७७, पृ. ३३) । जब अध्यात्मको कुरा हुन्छ तब विभिन्न धर्मसँग जोडेर व्याख्या र विश्लेषण गरिन्छ । यसैले अध्यात्मप्रतिको धारणा जनमानसमा पृथक प्रकृतिको बन्दै गएको छ । अध्यात्म भनेको मन्दिर धाउनु, पूजापाठ गर्नु, तीर्थ गर्नुलाई मात्र बुझ्नुहुँदैन । हामीले हाम्रो परम्परागत विरासतका रूपमा अध्यात्मलाई लिँदै आएका छौं । हाम्रा पूज्य ऋषिमुनि तथा मनीषीहरूको चिन्तनको निचोड जन्म-मृत्यु, पुनर्जन्म, आत्मा-परमात्मा तथा सृष्टि-प्रलयबारेको एउटा अध्याय नै अध्यात्म हो । हाम्रा धारणा र मान्यताहरू, अहिले निर्मित विश्वास तथा कल्पनालाई यथार्थको परिधिभित्र लुकाएर लुक्न सक्दैनन् । यसैले म्रष्टाले चाहँदा नचाहँदै सिर्जनामा आध्यात्मिक चिन्तन प्रकट भइरहेका छन् । समाजमा विभिन्न विचारधाराका व्यक्त पुराना मूल्य र मान्यतालाई मान्दैनौं, हाम्रो सिद्धान्तले मान्दैन भनेर भाषण गरिरहन्छन् । भुलेर

या आवश्यकता देखेर तिनै व्यक्ति उक्त चिन्तनमा लागिरहेको पाइन्छ । हरेक व्यक्तिमा रहेको आध्यात्मिक चिन्तन लुकाएर नलुके जस्तो डहरेमा निहित अध्यात्म भावधारा मुक्तकमा यस प्रकार प्रकट भएका छन् :

आफ्नै छाती चिर्नेलाई नि धर्ती अन्न, जल दिन्छ
भटारोले हाने पनि रुखले खान फल दिन्छ
छैन कोही यो सृष्टिमा, धर्ती रुखभैँ दानी अरू
गर्मी आफू सहेर रुख, अर्कालाई शीतल दिन्छ
(पृ. २४) ।

जो विद्वान् भएर पनि ज्ञानको प्रकाश छर्न चाहन्न
जो धनवान् भएर पनि कदापि दान गर्न चाहन्न
घाँटीमा ढुङ्गो बाँधेर दहमा ढुबाउनु भन्छ नीतिले
जो निर्धन भएर पनि काम गर्ने कष्टमा पर्न चाहन्न
(पृ. २५) ।

बेइमान छन् इमानदार छैनन् आज मान्छेहरू
के सम्झाउनु समझदार छैनन् आज मान्छेहरू
गछीँ अपमान कुकुरको, मान्छेलाई कुकुर भनी
कुकुर जस्तो बफादार छैनन् आज मान्छेहरू
(पृ. ३६) ।

उपर्युक्त मुक्तकमा रुखको उदारताको सम्मान तथा मान्छेको साँधुरो सोचप्रति व्यङ्ग्य गर्दै पशु र मान्छेको समभावको चर्चा गरिएकाले आध्यात्मिक प्रेम प्रकट भएको देखिन्छ ।

निष्कर्ष

लोकेन्द्र डहरेले आफू बाँचेको धरतीमा देखेको प्रकृतिको अनुपम प्रेम, प्रेमपूर्ण परिवेश र प्रेमको अनुराग मुक्तकमा व्यक्त गरेका छन् । विविध मानवीय चिन्तन र चेतनालाई सरल मात्र नभएर विम्बात्मक एवम् प्रतीकात्मक तरिकाले व्यक्त गर्ने क्रममा देखा परेका असमानता र युगीन पीडा निराकरणको माध्यम भनेकै प्रेम भनेका छन् । समाजमा मानवतावाद, देशभक्ति र प्रकृति प्रेम दर्शाउन सक्ने हो भने हाम्रो विगत, वर्तमानको यथार्थ र भविष्यको पार्श्वचित्र वास्नादार फूल जस्तै हुन्छ । गाउँले चलनचल्तीका 'खुर्पाको बिँड', 'मुखले रामराम', 'बिल्लीबाट', 'नकच्चरो', 'फलको निम्ति कर्म नगर', 'लिस्नु', 'गाई मारेर गधा पोस्ने' जस्ता शब्दप्रतिको प्रेम र शैलीले भरिपूर्ण मुक्तकमा अभिव्यक्त प्रेमका विविध पक्षले मुक्तकलाई ओजपूर्ण बनाउँदा मुक्तककारको वाक्पटुता र कलाको प्रस्फुटन छर्लङ्ग देखिएको छ । मानव जीवन प्रेममय मात्र छैन, प्रेमले निम्त्याएका भन्भट, भ्याउला, बिचल्ली, विवशताका साथै प्रेममा खप्नै पर्ने घाम-पानी, भरी-वादल, उकाली-ओराली पनि मुक्तकमा आएका छन् ।

हिजो देशमा जेजस्ता घटना परिघटनाका कारणबाट हाम्रा आमा, दिदीबहिनी भावविह्वल हुनुपरेको प्रेमकै अभाव भएकाले हो भनेर उनले राज्यको ध्यान आकृष्ट गराएका छन् । साँभबिहानको छाक गुजाराका लागि देशको युवाशक्ति पलायनवादी मानसिकता बोकेर हिँड्न खोजिरहेका बेला प्रकृतिको अनुपम नमुनाका रूपमा देशप्रेमको

भाव अभिव्यक्त गर्दै वृद्धाश्रम जस्तो हुन लागेको गाउँलाई बगैँचा बनाएर गाउँको सौन्दर्य बढाउन, जवानीमा दाम्पत्य सुखभोगको लालसामा रहेका नवयौवना आफ्नो सिन्दूर र पोतेको उज्ज्वल भविष्यको कामना गर्दागर्दै घरबार छिन्न भिन्न भएकाहरूलाई उनले वासना र आत्मिक प्रेमबिचको फरक देखाएका छन्। आफू बाँचेको समाज र भूमिमा बढ्न थालेका बेथिति, विकृति, विसङ्गतिमा चिन्ता होइन चिन्तन गर्न सिकाउँदै सबैमा प्रेमको भावना जगाएका छन्। सामाजिक यथार्थवादी मुक्तकारका रूपमा देखा परेका डहरेले देशमा एकअर्काप्रति प्रेमभाव नहुँदा थिति बिग्रने, धेरैले दुःख पाउनुपर्ने भएकाले सृष्टिको सबैभन्दा उत्तम उपचार प्रेम भनेका छन्।

राज्यमा राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक प्रेम र संस्कार बिग्रदा न्याय मर्छ। सीमान्तकृत समुदायको जिन्दगी, जिन्दगी जस्तो हुँदैन। यसैले दुःख पनि सत्य र सुख पनि सत्य भएकाले सबैले सबैप्रति प्रेम भाव राखेर अघि बढ्नु आजको आवश्यकता हो भन्ने प्रेमपूर्ण चिन्तन *सन्की सिपाही* कृतिमा अभिव्यक्त भएर प्रेम पक्षको परिपाक सबल बनेको छ। यसरी फराकिलो सोच र चिन्तनका साथ अगाडि बढेका लोकेन्द्र पौडेल डहरेले प्रेमका नाममा विकृत हुन खोजिरहेको समाज र मानसिकतालाई परिस्कारको खाँका देखाएर आफूलाई प्रेमको असल पुजारीका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन्।

सन्दर्भ सामग्री सूची

- अधिकारी, रमेशचन्द्र (२०५९), *सीतायन महाकाव्य* (पञ्चम खण्ड), शान्तादेवी अधिकारी।
 उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०६६), *पूर्वीय साहित्य सिद्धान्त*, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र।
 कार्की, चेतन (२०७६), “आर्शीवचन”, *सन्की सिपाही*, युवराज खड्का।
 कोने, रामकाजी (२०७२), “भूमिका”, *डहरेको डायरी*, नेपाल मुक्तक प्रतिष्ठान।
 टोल्स्टोय (२०७५), *मानव बौद्धिकता*, (अनु. दिनेश सापकोटा), यूरेका पब्लिकेशन।
 डहरे, लोकेन्द्र (२०६८), *दिलको दैलो*, पूर्णिमा साहित्य प्रतिष्ठान।
 डहरे, लोकेन्द्र (२०७२), *डहरेको डायरी*, नेपाल मुक्तक प्रतिष्ठान।
 डहरे, लोकेन्द्र (२०७६), *सन्की सिपाही*, युवराज खड्का।
 पराजुली, मुरारी (२०६७), *मुक्तक-मीमांसा*, विवेक सिर्जनशील प्रकाशन।
 पराजुली, मुरारी (२०६८), “भूमिका”, *दिलको दैलो*, पूर्णिमा साहित्य प्रतिष्ठान।
 पौडेल, विष्णुप्रसाद (२०६८), *मुक्तक सिद्धान्त र पोखरेली मुक्तकका मूल प्रवृत्ति*, सिर्जनशील लोकतान्त्रिक प्रतिष्ठान।
 भट्टराई, गोविन्दप्रसाद (२०३१), *पूर्वीय काव्य सिद्धान्त*, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान।
 मुनि, मणिभद्र (२०७४), *आत्मानुसन्धान*, (अनु. नारायणप्रसाद अधिकारी), मानव मिलन नारी जागरण।
 मुनि, मणिभद्र (२०७७), *उत्तराध्ययन सूत्र*, मानव मिलन संस्था।
 सरुभक्त (२०६६), ‘मेरो दृष्टिमा मुक्तक’, *मुक्तक वर्षा*, पोखरा पाक्षिक